

Hindus' Popular Culture and Rituals in *Mathnavi-e Erfan* by Bidel Dehlavi

Mohammad Fooladi *¹, Zeynab Panah ²

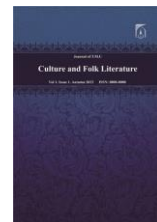
1. Associate Professor of Persian Language and Literature, Qom University, Qom, Iran.
2. PhD Candidate of Persian Language and Literature, Mystic Studies, Qom University, Qom, Iran.

Received: 08/05/2020
Accepted: 18/11/2020

* Corresponding Author's E-mail:
m-fooladi@qom.ac.ir

Abstract

The poems of Bidel as a remarkable poet of Indian style, who lived outside the geographical boundaries of Iran, reflects the popular culture, rituals, traditions, and people's beliefs in India. This Persian mystic poet whose works originates from the basic culture of his homeland, consciously or unconsciously, accomplished to reflect parts of the culture and popular beliefs of Hindus in his poems through different ways. This study seeks to survey some popular beliefs, customs, ceremonies, and rituals dealt with Bidel Dehlavi in *Mathnavi-e Erfan*. The results of this research was extracted by a descriptive analysis revealing that beliefs in reincarnation, Sati practice, Vedas custom, and burning the dead people are among some common traditions and beliefs in the land of India applied by the poet to create artistic themes and explain mystic and religious ideas for the audience. Furthermore, the romance of Kamdi and Madan in *Mathnavi-e Erfan* displays the luxurious state of courts of the Indian kings and their social customs. This research can be a reflection of popular culture and tradition of Hindus, and be useful in ethnology studies, social science, and cultural research.

Keywords: Bidel Dehlavi; India; popular culture and people's beliefs; *Mathnavi-e Erfan*; traditions and customs.

Review of the literature

No independent research study was found on the themes of people's culture and customs of Hindus, and its reflection in *Masnavi-e Erfan* by Bidel Dehlavi. Although some studies have addressed some aspects of the Iranian culture in Bidel Dehlavi's poems, the following can be mentioned.

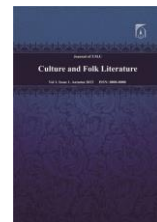
Khosravi et al. (2018) analyzed the level of Iranian culture in Bidel Dehlavi poems. Kariminia et al. (2018) focused on the reflection of public beliefs and ideas in Bidel's poems limiting themselves to the culture. Zolfaghari and Tabatabai (2015) studied the use of Persian proverbs in the poems of Bidel Dehlavi. Ranjbar (2013) investigated folklore in the Indian style describing aspects of people's culture in Bidel's poetry, which is a continuation of the Indian style poetry.

Hosseinabadi (2015) studied myths of death in the Indian vision. The study has only paid attention to the subject of death in Indian mythology and has tried to study the beliefs, customs, and rituals related to the Hindu religion. In the similar line, Eliassy (2009) studies the subject of reincarnation in Hindu texts. Latifi (2016) explained the functions of shroud and burial in Hinduism. It could be understood from the research background that the present study is significant in the field of reflection on Hindu culture and rituals in the *Masnavi* of Erfan Bidel Dehlavi.

Aims and questions

The main purpose of this research is to answer the following question: which of the customs and culture of Bidel is reflected India in "*Masnavi-e Erfan*"?

This *Masnavi* has become an important and reliable source for understanding the folklore and popular literature of the Indian land by containing long mystical thoughts as well as Bidel's references to

Hindu folk culture, rituals, and customs. Hindu ideas about termination, metamorphosis, reincarnation, ritualism, Vedas, and the love story of "comedy and civilization" are of Indian origin. Although some of them are based on religious, philosophical, and theological views, it has shaped the culture of people in this land. Accordingly, in this research, an attempt is made to answer the research questions while analyzing and reporting some examples of Bidel's influence on Hindu's popular culture.

1. Which of the themes of Indian culture, including customs, traditions, and popular beliefs, is reflected in Bidel Dehlavi's *Masnavi-e Erfan*?

2. Is the poet only the narrator of some Hindu customs and rituals or he has been able to use these themes in an artistic way to express his mystical thoughts?

Assumptions

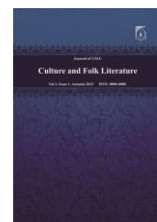
1. The ritual of burning the dead, the ritual of Sati, the commitment of Vedad, the religious ceremony of the Ganges River, and the story of "Comedy and Madan" are mentioned as part of the customs, traditions, beliefs, and rituals of Hindu culture and religion in *Masnavi-e Erfan*.

2. Bidel draws on highly mystical and poetic concepts in the form of anecdotes, and attractive and dynamic images of Hindu customs and rituals by using mystical terms.

Discussion

Studying the culture of the people in Bidel's *Masnavi-e Erfan*, we seek to examine some of the beliefs, customs, and traditions that are related to the culture of the Indian subcontinent and are reflected in Bidel's *Masnavi*. The study of *Masnavi-e Erfan* from the perspective of popular culture proves that he was raised in India. Wherever he had the opportunity, he displayed the main themes of the people's culture and various aspects of Hindu customs and beliefs in his poetry.

Belief in reincarnation and the influence on the beliefs of the Indian people, ritualism, rituals of mourning, as well as the love story of a

dancer and singer are manifested in parts of *Masnavi-e Erfan* as customs and beliefs of the Indian people.

Conclusion

Undoubtedly, Bidel's work, as a Persian-speaking poet in the Indian subcontinent, reflects the Hindu civilization, culture, and customs. The ritual of cremation, rituals, vows, religious ceremonies of the Ganges River, and the story of "Comedy and Madan" refer to some of the Hindu cultural and religious customs, traditions, and rituals. In the form of anecdotes, Bidel draws attractive and dynamic images of this ceremony that are not well-known to the audience of Persian poetry. In the story of "Comedy and Madan", there are similarities with the love stories of "Khosrow and Shirin" and "Lily and Majnoon" in which Bidel Dehlavi was able to artistically combine Iranian and Indian stories.

References

- Abazari, Y. (1993). *Religions of the ancient world* (in Farsi). The Institute of Cultural Studies and Researches.
- Ali Moradi, M. M., & Mahmudi, A. (2017). *Indian religions* (in Farsi). Samt.
- Bakhtiari, M. R. (2003). *Folklore and popular literature* (in Farsi). Adiban.
- Beyhaqi, H. A. (1986). *An analytical research about the folk culture in Iran* (in Farsi). Astan-e Qods.
- Bidel Dehlavi, A. (2009). *The flam of song: the poems of Bidel Dehlavi* (in Farsi). Negah.
- Elyasi, P. (2009). The afterlife in the holy Indian books. *The Research Journal of Religions*, 6, 1-26.
- Hosseini Abadi, Z. (2015). An analysis of the death's myths in the Indian perception). *Journal of the Indian Subcontinent*, 23, 4-25.
- Kardgar, Y. (2017). *Waiting* (in Farsi). Samt.

فرهنگ عامه و آیین‌های هندوان در مثنوی «عرفان» بیدل دهلوی

محمد فولادی*^۱، زینب پناه^۲

(دریافت: ۱۳۹۹/۰۵/۱۵ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۸/۲۸)

چکیده

اشعار بیدل دهلوی، یکی از شاعران برجسته سبک هندی، که خارج از مرزهای جغرافیایی ایران می‌زیسته، بازتابی از فرهنگ عامه، آداب، سنن و باورهای مردمی هند است. این شاعر عارف فارسی‌زبان که آثار او برآمده از فرهنگ پایه سرزمین خویش است، توانسته بخشی از گزاره‌های فرهنگی و باورهای عامه زیستگاه خود هند را به صورت خودآگاه یا نا خودآگاه به گونه‌های مختلف در اشعارش بازتاب دهد. در این پژوهش برآنیم تا باورهای عامه، آیین‌ها، مراسم و مناسک مذهبی بازتاب یافته در مثنوی «عرفان» را بررسی کنیم. حاصل این پژوهش، که با روش تحلیلی - توصیفی انجام شده است، بیانگر آن است که اعتقاد به تناسخ، آیین سستی، رسم و داد، آداب سوزاندن مردگان، بخشی از آداب و رسوم و باورهای مردم سرزمین هند است که شاعر با دست‌مایه قرار دادن این آداب و رسوم به مضمون‌پردازی‌های هنری و تبیین اندیشه‌های عرفانی و مذهبی برای مخاطب پرداخته است. همچنین قصه عاشقانه «کامدی و مدن» نیز در مثنوی «عرفان» شرایط پرزرق‌وبرق دربارهای شاهان هند و آداب اجتماعی آن‌ها را نشان می‌دهد. این پژوهش می‌تواند فرهنگ عامه و آداب و رسوم هندوان را بازنمایاند و در مطالعات قوم‌شناسی، علوم اجتماعی و پژوهش‌های فرهنگی و عرفانی ثمربخش و کارآمد باشد.

واژه‌های کلیدی: بیدل دهلوی، هند، فرهنگ عامه و باورهای مردمی، مثنوی «عرفان»، آداب و رسوم.

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه قم، قم، ایران (نویسنده مسئول)

*m-fooladi@qom.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی گرایش عرفانی دانشگاه قم، قم، ایران.

۱. مقدمه

شاعران سرچشمه‌ای مهم برای بازنمایی فرهنگ جامعه خود هستند و شعرشان «بی‌دروغ و بی‌نقاب» جایگاه مهمی در بیان اندیشه‌ها، احساسات و باورهای مردم دارد. به دیگر سخن، پدیدآورنده هر اثر ادبی، به‌ویژه شعر، واقعیت‌های اجتماعی و فرهنگی جامعه خاص خود را آیینگی می‌کند. بیدل دهلوی از شاعران طراز اول سبک هندی در قرن نهم و دهم هجری است که از دیدگاه جامعه‌شناسانه بخش عمده‌ای از شاخص‌های فرهنگ عامه و شاخص‌های فرهنگی هندوان در آثارش نمایان است. خاستگاه ایرانی شعر و ادب فارسی شبه قاره و وابستگی به جریان‌های ادبی ایران در این دیار، به گونه‌ای بوده است که در آثار شاعران فارسی‌گوی هند، از تمدن، فرهنگ و آداب سرزمین هند چندان اثری دیده نمی‌شود. درباره مسعود سعد سلمان (وفات ۵۱۵ق)، به‌منزله یکی از نخستین شاعران فارسی‌گوی شبه قاره هند، نوشته‌اند:

مسعود در هند به دنیا آمده، در آن دیار زیسته و زندگی کرده و هم در آنجا به خاک رفته است. عوفی دیوان شعری را به زبان هندی به او نسبت داده است و این خود می‌رساند که به زبان مردم آن سامان آشنایی کامل داشته و با فرهنگ آنان بیگانه نبوده است. با این همه در شعر او از تمدن و فرهنگ یا طبیعت خاص سرزمین هند اثری دیده نمی‌شود و به هیچ وجه تحت تأثیر معتقدات و افکار و ویژگی‌های این مردمان واقع نشده است و از این جهت با شاعرانی که در ایران به سر برده‌اند کم‌تر تفاوتی ندارد (مسعود سعد سلمان، ۱۳۷۰، ص. ۲۵).

در عصر گورکانیان نیز که شرایط استقلال‌طلبی و تشخیص سبکی شاعران هندی فراهم شده بود و انعکاس آداب و رسوم، اعتقادات و وضعیت فرهنگی عصر هر شاعر در آثار وی نمود بیشتری پیدا کرده بود، «این ویژگی به‌طور عام، در آثار ادیبان عصر گورکانی و به‌طور ویژه در شعر و نثر بیدل، به مشخصه سبکی» (کاردرگر، ۱۳۹۶، ص. ۹۳) تبدیل شده بود. اشاره به فرهنگ، باورها، آداب و رسوم مردمان سرزمین هند، مؤلفه‌هایی هستند که در مثنوی‌های بیدل دریچه‌ای تازه برای آشنایی مخاطبان شعر فارسی با ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی هند گشوده‌اند. چنین فضایی در مثنوی «عرفان» — که تقریباً نه سال قبل از درگذشت شاعر سروده شده است — نمود بیشتری

دارد. در این مثنوی، بیدل علاوه بر اینکه به اصطلاحات عرفان اسلامی می‌پردازد، شرایط اعتقادی و آداب و رسوم هندوان را نیز در قالب حکایات توصیف و تبیین می‌کند.

۲. بیان مسئله و پرسش‌های تحقیق

مسئله اصلی این پژوهش، پاسخ به این پرسش است که بیدل کدام یک از آداب و رسوم و فرهنگ زیستگاهش، هند را در مثنوی «عرفان»، انعکاس داده است؟ این مثنوی با دربر داشتن اندیشه‌های بلند عرفانی و نیز با اشاره‌های بیدل به فرهنگ عامه، آیین‌ها و رسوم هندوان، به منبعی مهم و قابل اعتماد برای شناخت مطالعات فولکلور و ادبیات عامه سرزمین هند تبدیل شده است. افکار هندوان در مورد نسخ، فسخ، مسخ و رسخ، تناسخ، رسم سستی، آیین و داد، قصه عاشقانه «کامدی و مدن» از مواردی هستند که خاستگاه هندی دارند و اگرچه برخی از آن‌ها بر اساس دیدگاه‌های آیینی، دینی، فلسفی و کلامی شکل گرفته‌اند، اما از باورها و فرهنگ عامه مردمان این سرزمین سرچشمه گرفته و با گذر زمان در فرهنگ عامه آن دیار تأثیر ژرفی نهاده‌اند. بر همین اساس در این پژوهش کوشش بر آن است که ضمن واکاوی و گزارش مصادیق اثرپذیری بیدل از فرهنگ عامه هندوان، به پرسش‌های پژوهش پاسخ داده شود.

۱. کدام یک از موضوعات فرهنگ عامه هند، اعم از آداب، رسوم و باورهای عامه، در مثنوی «عرفان» بیدل دهلوی بازتاب یافته است؟
۲. آیا شاعر تنها روایتگر برخی از آداب و آیین‌های هندوان است یا توانسته این مضامین را با کارکردی هنرمندانه در خدمت بیان اندیشه‌های عرفانی خویش به کار گیرد؟

۳. پیشینه تحقیق

در زمینه بررسی مضامین فرهنگ عامه و آداب و رسوم «هندوان» و انعکاس آن در مثنوی «عرفان» بیدل دهلوی، پژوهش مستقلی یافت نشد. هر چند در برخی پژوهش‌ها

به جنبه‌هایی از فرهنگ عامه ایران در غزلیات بیدل دهلوی پرداخته شده است، از جمله می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

- شعیب خسروی و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل جایگاه فرهنگ عامه ایرانی در غزلیات بیدل دهلوی» به انعکاس فرهنگ عامه ایرانی در غزلیات بیدل دهلوی پرداخته‌اند.

- مرتضی کریمی‌نیا و همکاران (۱۳۹۷) نیز در مقاله «بارتاب باورها و عقاید عامه در غزلیات بیدل» فرهنگ عامه را تنها در غزلیات بررسی کرده‌اند.

- حسن ذوالفقاری و طباطبایی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «کاربرد ضرب‌المثل‌های فارسی در غزلیات بیدل دهلوی» ضرب‌المثل‌های فارسی را بررسی کرده‌اند.

- محمود رنجبر (۱۳۹۲) در مقاله «بررسی فولکلور در سبک هندی» زاویه‌هایی از فرهنگ عامه در شعر بیدل را که ادامه شعر سبک هندی است، توصیف کرده‌اند.

در مورد آیین‌های مرگ در دین هندو کتاب‌ها و مقالاتی پژوهشی به چاپ رسیده است؛ از جمله:

- زهرا حسین‌آبادی (۱۳۹۴) در مقاله «اسطوره‌های مرگ در بینش هندی» صرفاً به موضوع مرگ در اساطیر هند توجه داشته و کوشیده است باورها، آداب و شعائر مربوط به دین هندویی را بررسی کند.

- پریا الیاسی (۱۳۸۸) در مقاله «زندگی پس از مرگ و تناسخ در متون مقدس هندو» موضوع تناسخ را در متون هندو بررسی کرده است.

- عبدالحسین لطیفی (۱۳۹۵) در مقاله «آیین‌های سوگواری در دین هندویی» کارکردهای آیین کفن و دفن را تبیین کرده است.

بنابراین پژوهش حاضر در زمینه «تأملی در فرهنگ عامه و آیین‌های هندوان در مثنوی عرفان بیدل دهلوی» پژوهشی تازه است.

۴. شیوه تحقیق

شیوه جمع‌آوری اطلاعات در این تحقیق به صورت اسنادی و کتابخانه‌ای است و شیوه پژوهش در این نوشتار با روش توصیفی^۱ به صورت تحلیل محتوا^۲ انجام گرفته است.

بر این اساس دایره پژوهش مثنوی «عرفان» بیدل دهلوی (۱۱۰۰۰ بیت) مندرج در کتاب *شعله آواز، مثنوی‌های بیدل دهلوی* (۱۳۸۶) با مقدمه و تصحیح اکبر بهداروند است.

۵. فرهنگ عامه

فرهنگ عامه متعلق به توده مردم است و تمام جنبه‌های روساختی جامعه مانند آداب، رسوم و سنت‌ها، آیین‌های سوگواری، جشن‌ها، اعتقادات، دانسته‌ها و بایدها و نبایدها را در بر می‌گیرد (بختیاری، ۱۳۸۲، ص. ۲۴).

هریک از بخش‌های فرهنگ عامه، بازتابی از روحيات، خلییات و آرمان‌های هر ملت است و از اعماق آن جامعه نشئت می‌گیرد. بنابراین، با واکاوی فرهنگ عامه می‌توان بررسی‌های جامعه‌شناسی، مردم‌شناسی و زبان‌شناسی را با ثمربخشی بیشتری به انجام رساند. ادبیات عامه یا فرهنگ عوام، دامنه‌ای گسترده را شامل می‌شود. افکار و باورهای انسان‌ها در جوامع مختلف، در فرهنگ چند هزارساله هر تمدن ریشه دارد و «برای برقراری ارتباط با افراد هر جامعه (چه عالم، چه بی‌سواد) ناگزیر از رسوخ به لایه‌های فرهنگی، روش خاص زندگی، عقاید، نمادها و اساطیر آن جامعه هستیم» (ذوالفقاری، ۱۳۹۴، صص. ۹-۱۰). از این رو، با توجه به مطالب یادشده و با توجه به شناخت و بالندگی بیدل در میان هندوان، در پی بررسی مضامینی از فرهنگ عامه هند که در مثنوی «عرفان» بیدل دهلوی بازتاب یافته است، می‌پردازیم.

۶. فرهنگ عامه و آیین‌ها در مثنوی «عرفان» بیدل

با بررسی فرهنگ عامه در مثنوی «عرفان» بیدل، در پی آن هستیم که برخی از باورها، آداب و رسومی را که مربوط به فرهنگ شبه قاره هند است و در مثنوی بیدل دهلوی بازتاب یافته است، بررسی کنیم. مطالعه مثنوی «عرفان» از منظر فرهنگ عامه اثبات می‌کند که وی پرورده سرزمین هند است و به لحاظ فکری و فرهنگی هر جا فرصتی یافت می‌شود، مباحث اصلی فرهنگ عامه و زوایای گوناگون آداب، رسوم و اعتقادات هندوان در شعر او هویدا می‌شود. برای روشن شدن بیشتر بحث، در ادامه به برخی از مؤلفه‌های فرهنگ عامه هندی اشاره می‌کنیم که در شعر بیدل آشکار شده است و

شرایطی فراهم شده تا شاعر اندیشه‌های عرفانی‌اش را که در فضایی که مطلوب اوست، ترسیم کند. اعتقاد به تناسخ و تأثیر بر باور عامه مردم هند، آیین سستی، رسم و داد، آداب سوگواری و نیز قصه عاشقانه رقاصه (کامدی) و مطربی (مدن)، در «مثنوی عرفان» بخشی از آداب و رسوم و باورهای مردمی سرزمین هندوستان را در خود جای داده است که در ادامه بدان خواهیم پرداخت.

۱-۶. ازدواج

ازدواج یکی از مراسم چرخه زندگی در نزد بیشتر مردم هند است. هنگامی که دو نفر ازدواج می‌کنند و پیمان زندگی مشترک می‌بندند، وارد مرحله جدیدی از زندگی خانوادگی می‌شوند، به گونه‌ای که باید با مسئولیت‌پذیری، وظایفشان را در قبال خانواده و جامعه انجام دهند. آیین‌های مربوط به ازدواج در هندوستان، از منطقه‌ای به منطقه دیگر متفاوت است. نخست والدین همسری شایسته برای فرزندشان در نظر می‌گیرند.

آن‌ها شبکه‌های خویشاوندان گسترده خود را برای پیدا کردن همسرهای احتمالی، بسیج می‌کنند و در ضمن ممکن است آگهی‌های محرمانه به روزنامه‌ها بدهند تا درباره پارتی‌ها و مهمانی‌های ورود آن‌ها در بیشتر نواحی دوردست، و حتی در سایر کشورها، اطلاعاتی کسب کند (شاتوک، ۲۰۰۹، ترجمه بدیعی، ۱۳۸۸، ص. ۱۳۴).

به‌طور کلی والدین می‌کوشند عروس و دامادی را که انتخاب می‌کنند، از یک ناحیه، متکلم به یک زبان، دارای کاستی یکسان، پیش‌زمینه آموزشی مشابه و اخلاقی نیک و پسندیده باشد. خانواده دختر درآمد داماد را برای تضمین تأمین امنیت آینده دخترشان بررسی می‌کنند و اینکه دارای تعداد زیادی خواهر و برادر جوان‌تر از خود نباشد، زیرا باعث سختی کار زن در خانه می‌شود. یکی دیگر از مراحل مقدماتی برای ازدواج طالع‌بینی است، یعنی طالع عروس و داماد باید هماهنگ و مکمل یکدیگر باشد. آن‌ها بر این باورند که زندگی هر شخص دارای دوره‌های خوشبختی و بدبختی، فراز و نشیب‌های بسیار است که اگر طرفین در طالع‌بینی دقت کنند و متناسب هم باشند، بهتر می‌توانند به تعادل برسند و از درد و رنج زندگی رهایی یابند. هنگامی که همسری مناسب پیدا

شود، خانواده‌ها به صورت دسته‌جمعی با یکدیگر دیدار و ملاقات می‌کنند و بعداً عروس و داماد امکان دیدار همدیگر را خواهند یافت. این گونه ازدواج‌ها آداب و رسوم خاصی دارد. دعا و نیایش، راه رفتن در اطراف آتش، خواندن مانتره‌های خوش‌یمن توسط یک نفر روحانی برای طلب توانمندی در ناملایمات، مبادله هدایا و ضیافت و مهمانی از مؤلفه‌های آداب ازدواج در هند است (شاتوک، ۲۰۰۹، ترجمه بدیعی، ۱۳۸۸، صص. ۱۳۵-۱۳۶).

آیین ازدواج در میان سیک‌ها، که تعالیم آن‌ها امتزاج تعالیم اسلامی و هندویی است، مطابق رهنمود^۳ است. این مراسم ویژه باید به نام آننده سنسکار^۴ انجام شود. به تعبیری آننده سنسکار، از ریشه سنسکریت ananda به معنی بهجت و sanskar به معنی رسم، سنت و آیین است. از این رو، این واژه مرکب، به معنی مراسم شادی است. در این مراسم، داماد ملبس به پنج کاف است که عبارت‌اند از: ۱. کس‌یاکش: کوتاه نکردن موهای بدن، ۲. کنگا: همراه داشتن شانه برای تمیز و مرتب کردن موها، ۳. کیرپان: همراه داشتن شمشیر یا خنجر برای ایجاد حس شجاعت و دفاع از خود، ۴. کرا: مچ‌بند فولادی به عنوان وسیله‌ای برای یادآوری اصول سیکه، ۵. کچه: شلوار کوتاه برای حفظ حیا و عفت (علیمردی، ۱۳۹۶، صص. ۳۵۸-۳۵۹). همچنین، علاوه بر رعایت این پوشش،

داماد پارچه‌ای را از دوش خود آویزان می‌کند و یک سر آن را در دست می‌گیرد. دختر هم ملبس به لباس محلی پشت سر شوهرش می‌ایستد و یک سر پارچه را می‌گیرد، سپس در حالی که مسئول قرائت کتاب مقدس (گرنتهی) پشت سر جایگاه مخصوص استقرار گورو گرنته صاحب قرار گرفته، به قرائت سرودهای خاصی می‌پردازد و در حین قرائت عروس و داماد چهار بار به دور گورو گرنته صاحب می‌گردند که به هر چرخش آن لاوان می‌گویند، سپس هر دو در مقابل کتاب مقدس تعظیم کرده و از آن به بعد زن و شوهر محسوب می‌شوند (همان، صص. ۳۸۵-۳۸۶).

بیدل دهلوی در مثنوی «عرفان» به نوعی از ازدواج اشاره می‌کند که در آن والدین دختر و پسری را برای ازدواج در آینده در نظر می‌گیرند، زیرا در هند خانواده‌ها نقش مهمی در انتخاب همسر برای فرزندشان دارند و ازدواج را پیوندی بین دو خانواده

می‌دانند نه دو فرد. سن ازدواج در هند از نوزاد شش ماهه شروع می‌شود و خانواده‌ها با برگزاری مراسم مذهبی، کودک دختر و پسر را به عقد یکدیگر درمی‌آورند و سپس دختر بچه به خانه شوهرش، یعنی منزل پدر پسر خواهد رفت و مابقی عمر را تا رسیدن به سن بلوغ جسمی و عقلی در آنجا خواهد گذراند. هدف آن‌ها وابسته کردن دختر و پسر به زندگی مشترک از ابتدای دوران کودکی است.

بیدل در مثنوی «عرفان» با نقل حکایتی از تاجری هندو که دخترش را در سن هفت سالگی برای پسری نامزد می‌کند، به رسم «التزام و داد» اشاره می‌کند و می‌گوید این عمل آن‌ها مانند این است که ریشه‌های گیاهی را قبل از اینکه رشد کند، گره بزنی:

یاد دارم که در نواح بهار	تاجری بود عمدۀ تجار...
دختری داشت لاجوتی نام	هفت سالش ز عمر کرده خرام...
رسم هندوست التزام و داد	در رضاعت سه نسبت اولاد
سکه ربط وفاق پیوسته‌ست	پیش از ریشه عقدشان بسته‌ست
می‌رسد اکثری از این که ومه	تخم نارسته ریشه‌ها به گره
دارد این شغلشان چه روز و چه شب	چمن‌آرای انتظار طرب
تا چراغ بلوغ در گیرد	ازدواج آرزو به بر گیرد
با جوانی ز اقبای گزین	نسبتش داشت انعقاد یقین

(بیدل دهلوی، ۱۳۸۸، صص. ۳۲۷-۳۲۸)

همان گونه که در این داستان ملاحظه می‌شود، بیدل از آیین ازدواج خبر داشته و بدان اشاره کرده است. اگرچه به دلیل آنکه مثنوی «عرفان» هدفش بیان مباحث عرفانی است، به شکل ضمنی به باورهای عامه نیز اشاره می‌کند و آن را در خدمت بیان مضامین، مفاهیم و مقام‌های عرفانی قرار می‌دهد. در این حکایت عشق لاجوتی نسبت-به شوهرش حتی در زمان به ظاهر کودکی و خامی، تا مرحله فناى عاشقانه پیش می‌رود:

سوز دل هر کجا جنون اندوخت	ای بسا شمع کانجمن‌ها سوخت...
مژه تا پر زند به دیده جمع	نه ز پرواز بود اثر نه ز شمع

(همان، ص. ۳۳۲)

۲-۶. آیین سوگواری

یکی از آیین‌هایی که در پیوند با مرگ برگزار می‌شود، آیین سوگواری است. کارکردهای مشترکی که در آیین سوگواری ادیان و جوامع مختلف می‌توان به آن اشاره کرد عبارت است از:

۱. کاهش تألمات روحی بازماندگان از رهگذر تخلیه هیجان‌ات منفی،^۲ بازسازی روحیه بازماندگان و آماده‌سازی ایشان برای بازگشت به زندگی عادی از طریق مشارکت و همدلی میان خویشاوندان، بستگان و آشنایان،^۳ ایجاد و تقویت هم-بستگی و همدلی میان خویشاوندان، بستگان و آشنایان و گاه در سطح کلان هم-بستگی اجتماعی (konink brill, 2001, p. 138).

کوسا مبی^۵، دانشمند هندی، درباره آیین‌های مربوط به تدفین در هند باستان بر این باور است که در دوران ودایی، به احتمال زیاد آیین‌های سوزاندن، بسیار ساده انجام می‌شده است. وی با استنباط از هجدهمین سرود از دهمین ماندالا^۶ در کتاب ریگ ودا، معتقد است که در هند دوران سند، جسد متوفی به جای سوزاندن، دفن می‌شده است (Kosambi, 1970, p.64). در دوره پساودایی^۷ حدود سده‌های پنجم تا ششم پیش از میلاد، آیین‌های مربوط به تدفین، هر چند هنوز به سادگی انجام می‌شد، آرام آرام استادانه‌تر و پیچیده‌تر شد و با زمان حاضر همسویی پیدا کرد. انجام سوزاندن جسد به‌طور عموم، بی‌تردید در زمان‌های ودایی، تا امروز اثبات نشده است (Singh & Nath, 1999, p. 93).

امروزه، انجام آیین‌های سوزاندن اجساد هندوان در کشور هند رواج دارد. محل سوزاندن جسد به‌صورت سه‌گوش (قاعده در کف زمین و دو ساق به سمت بالا) جهت شمال به جنوب، با چوب‌های خاص از جنس صندل یا انجیر معابد آماده می‌شود. سپس جسد را که قبلاً در آب مقدس گنگ یا با آبی از آلود رود تطهیر کرده و در کفن پیچیده و آماده کرده‌اند، کنار توده هیزم می‌نهند، شالی با ارزش را که روی جسد کشیده شده و دیگر پوشاک متوفی را به رفتگر یا برهمنی می‌دهند. آن‌گاه طناب‌هایی که جسد را به تابوت بسته‌اند، گشوده می‌شود. جسد را به‌صورت طاق‌باز روی هیزم می‌گذارند، طوری که آفتاب بر آن بتابد، دست‌ها را زیر بدن قرار می‌دهند تا از ظلم

کردن در زندگی بعدی او جلوگیری کنند. کفن را در نزدیک به دهان می‌گشایند و «پنج فلز»^{۱۴} در داخل آن جای می‌دهند. در همان حال، تراشه‌های چوب صندل و مقداری برگ چای را روی سینه متوفی می‌گذارند. پس از آن مردی که صاحب عزاست، گیاه مشتعلی را با دست‌های خود می‌گیرد و برمی‌گردد تا به نزدیک پاهای متوفی برسد. در اینجا می‌ایستد و مشعل فروزان را روی توده هیزم می‌اندازد. سوگواران هم‌چنان می‌ایستند تا هیزم‌ها شعله‌ور شوند و جمجمه متوفی بشکند و صدا کند. آیین سوزاندن برای شکستن جمجمه است. این آیین تعبیری است از اینکه زندگی انسان از ده عنصر تشکیل می‌شود، نه تایی آن عناصر، اعمالشان را در هنگام مرگ می‌گیرند، عنصر دهم برای سه روز بعد از مرگ ادامه دارد و باعث تورم و باد کردن جسد می‌شود و محل این عنصر در جمجمه است. بدین سبب با سوزاندن جسد و شکسته شدن جمجمه، این عنصر هم در آتش قرار می‌گیرد و از بین می‌رود (توسلی، ۱۳۹۵، ص. ۱۴).

بیدل دهلوی مرگ را سرنوشت گریزناپذیر انسان می‌داند که از آن چاره‌ای نیست، لیکن مرگ همدم و مونس را بسیار دردناک می‌داند و آرزو می‌کند که برای کسی پیش نیاید:

چه تپیدن چه خون دل خوردن   چاره مرگ نیست جز مردن
همه را گرچه مردنست به پیش   کس میناد مرگ مونس خویش

(بیدل دهلوی، ۱۳۸۸، ص. ۴۴۰)

بیدل در بیان اندیشه‌هایش، به ظرفیت‌های فرهنگی شبه قاره هند توجه کرده است. وی با اشاره به آیین سوزاندن مردگان، در داستان برهمنی که هدفش رسیدن به مطلوب است، موضوع را این گونه بیان می‌کند:

در زمان قدیم برهمنی   داشت دامانش از طلب شکنی
همه اوقات بودش این مطلوب   که رسد خطرش به نور وجوب...

تا اینکه به بیماری گرفتار شد و هیچ دارو و افسونی از سوی حکیم و طبیب در او کارگر نیفتاد و ازدنیا رفت:

دید در خانه خود افتاده‌ست   با مرض در تردد افتاده‌ست
نه ز سر خواب و نه خورش دارد   بستر آرای تپش دارد

نه دوايي است التفات گرش   نه فسونی مددگر اثرش...
نه علاج حکيم و جهد طيب   هستی از صحتش نبرد نصيب
عاقبت بر نخاست از بستر   شعله گردید محو خاکستر
اقربايش به هم مدد کردند   در دل آتشش لحد کردند

(بیدل دهلوی، ۱۳۸۸، ص. ۴۳۷)

در داستان دیگری در مثنوی «عرفان»، بیدل به آیین سوزاندن مردگان، این گونه اشاره می‌کند:

هر یک از قوم در غم داماد   خاک می‌کرد بر سر از فریاد
تا چراغ فنا فروزندش   بی‌حصول مراد سوزاندش

(همان، ص. ۳۲۹)

یکی دیگر از رسوم که بیدل در مورد آیین سوگواری در هند به آن اشاره می‌کند، و البته رسم فراگیری هم هست، رسم خاک بر سر ریختن بازماندگان در فقدان ازدست دادن بستگانشان است:

هر یک از قوم در غم داماد   خاک می‌کرد بر سر از فریاد

(همان، ص. ۳۲۹)

۶-۲-۱. رسم ساتی

ساتی واژه‌ای است سانسکریت به معنای «همراه» و «رفیق». بر اساس این رسم اگر شوهر زن جوانی بمیرد، زن جوان بایست در حالی که جنازه شوهرش در حال سوختن است، خود را زنده زنده در آتش بیندازد. این رسم، که در عقیده هندویی ریشه دارد، بیانگر آن است که زن با قربانی کردن خود، در هنگام سوختن جنازه شوهرش، باعث می‌شود که شوهر را از آتش جهنم نجات دهد. با گذشت زمان این رسم نه تنها فراگیر، بلکه به صورت کمال مطلوب خانم‌ها درآمده است. هندوها بر این باورند به مجرد اینکه زنی اقدام به «ساتی» کرد، به الهه ساتی تبدیل می‌شود و سپس در محل خودسوزی وی، معبدی به نام الهه ساتی ساخته می‌شود و با قرار دادن مجسمه او، به عبادت وی می‌پردازند.

بیدل در مثنوی «عرفان» به همین باور هندوان اشاره می‌کند و می‌گوید دلیل اینکه زن هندو به سبب کمال وفاق و همدلی نسبت به شوهرش، خود را از هستی ساقط می‌کند، این است که زنان جایگاهشان در خلقت مانند نسبت باطن به ظاهر در مردان و جذب‌کننده فعل جوهر فردی است. بنابراین زن با مرگ شوهرش، دچار سختی‌ها و آفت‌ها می‌شود و وقتی زن جز از سوی همسرش التفات و توجهی نمی‌بیند، راه نجاتش همین سوختن است. این موضوع در دیدگاه عارفانه بیدل به رستن از خویشتن اشاره دارد:

چاره‌اش جز ز خویش رستن	دام اوهام را گسستن نیست
به رهایی همان نپیوسته است...	خلقی اینجا ز خویش هم رسته
فهم راه همان یقین پوید	در مقامی که علم این گوید
مرگ جفتش کند ز هستی طاق	این که هندو زن از کمال وفاق
عبرتی می‌درد نقاب بیان	علت آنست کز مواعظشان
جاذب فعل جوهر فردند	که زنان خلق باطن مردند
زن هم آن به که در پی‌اش تازد	مرد هرگاه رنگ در بازد
زحمت یأس و اضطراب فراق	تا ببیند به کارگاه وفاق
به هزار آفتست آبتن	دوری مرد در طبیعت زن
تا نسوزد به هم نجاتش نیست	زن که جز شوهر التفاتش نیست

(همان، صص. ۴۲۶-۴۲۷)

ابوالمعانی پس از تبیین این اعتقاد هندوان، با نقل حکایتی به رسم سنی می‌پردازد:

تاجری بود عمده تجار	یاد دارم که در نواح بهار
هفت سالش ز عمر کرده خرام	دختری داشت لاجونتی نام

(همان، ص. ۳۲۷)

این دختر را در سنین کودکی برای ازدواج با جوانی در نظر می‌گیرند تا هنگام بلوغ ازدواجشان انجام شود:

ازدواج آرزو به بر گیرد	تا چراغ بلوغ درگیرد
------------------------	---------------------

(همان، ص. ۳۲۸)

اما جوان می‌میرد و اطرافیان‌ش می‌کوشند، مرگ پسر جوان را از دختر پنهان کنند، لیکن دختر، از واقعه باخبر می‌شود و خود را می‌سوزاند:

مفت شوقیم اگر به هم سوزیم	تا به داغ فراق کم سوزیم
عشق تا شمع این خطاب افروخت	شعله‌ای ماند و لاجونتی سوخت
لاجونتی کجاست شعله اوست	شمع را مغزش اوفتاده به پوست
در شرر زار قصه ستیان	که ز چندین زبانه داشت بیان
گرچه سیرم به صد کتاب افتاد	لیک این داغم انتخاب افتاد

(همان، صص. ۴۳۱-۴۳۲)

بیدل در این حکایت، با توصیف آیین مذهبی ستی و آوردن اسامی هندی شخصیت‌ها، هم مخاطب را با مناسک هندوان آشنا می‌کند و هم با تصویرسازی شاعرانه صحنه‌های زیبایی را می‌آفریند.

زنان هندو باور دارند هنگامی که همسرشان فوت می‌کند در جهان دیگر به انتظار دیدار با آن‌ها به سر می‌برد و آن‌ها در عالم دیگر با هم اسراری دارند که دیگران نمی‌دانند. بیدل در داستان لاجونتی درمورد شرح احوال دختر بچه در فوت همسرش می‌گوید:

من و او عالم دگر داریم	کس چه داند به هم چه سر داریم
اینک ایستاده است در نظرم	می‌نوازد به چشمک شررم
که مرا می‌برند ازین محفل	تو چرایی نشسته سنگ به دل
بی من این بام و در چه خواهی کرد	گر نسوزی دگر چه خواهی کرد
مانع شعله خرام تو کیست	خار راه تو جز تأمل چیست
بی رفیقم کنون به راه عدم	دیرسوزست چوب تنها هم
خیز کافسانه‌ها شود کوتاه	از تأمل رهم دراز مخواه
مژه بر دیده خار و خس می‌بست	نگه از پر زدن (ستی) می‌جست

(همان، ص. ۳۳۰)

از جمله دلایل این آیین، باور نداشتن به وجود مستقل برای زنان بوده است و اینکه زن تنها در کنار شوهر معنای وجودی می‌یابد. این موضوع به نظام پدرسالاری نیز

برمی‌گردد که زن بخشی از حاکمیت مرد بوده است. از سوی دیگر رستگاری زن در گرو همراهی شوهر بوده است. این رسم در دوره ریگ ودا/ به شکل نمادین برگزار می‌شده و به حقیقت نمی‌پیوسته است (لطیفی، ۱۳۹۳، صص. ۱۰۱-۱۰۲)، اما به تدریج در باورهای عامه ریشه‌دار شده و به واقعیت پیوسته است.

۳-۶. رسم مذهبی رود گنگ

دومین رودخانه بزرگ جهان، رود گنگ است، در آیین هندوئیسم، رودخانه گنگ مقدس شمرده می‌شود. مردم هند نام این رود را از الهه گنگا، که خانمی با چهار دست است، گرفته‌اند و بر این باورند که با شست‌وشوی خود در آب رودخانه، گناهان آنها بخشیده می‌شود. از دیگر آیین‌ها که در رودخانه مقدس گنگ انجام می‌شود، این است که در مراسم تدفین و سوزاندن مرده،

بعد از ده روز ظرف استخوان را در پارچه‌ای پیچانده و صاحب عزا آن را برای انجام مراسم آخرین غسل و غوطه‌ور شدن در یکی از رودخانه‌های مقدس مانند گنگ، نارما را و... با خود می‌برد. در آنجا استخوان‌ها طی تشریفاتی آیینی توسط روحانی یا برهمنی پاک‌زاد تطهیر و به آب سپرده می‌شود و صاحب عزا با بطری پر از همان آب مقدس که گانگا جال^۹ خوانده می‌شود به خانه باز می‌گردد (توسلی، ۱۳۹۵، ص. ۱۴).

بیدل دهلوی نیز با اشاره به آداب و رسوم که هندوان در سوزاندن مرده دارند، ریختن خاکستر مرده در آب رودخانه گنگ را در نظر آنان مقدس و سبب آمرزش گناهان می‌داند:

این زمان تشنه امید نجات   بر سر گنگ می‌بریم برات
تا در آن آب چشم نگشاییم   از جنایت برون نمی‌آییم

(بیدل دهلوی، ۱۳۸۸، ص. ۴۴۷)

بیدل دهلوی با نگرشی هنرمندانه فضای معنوی مراسم رود گنگ را ترسیم و آن مکان و فضا را با آوردن واژگانی همچون زیارتگاه، سعی احرام، نشئه حضور، لبیک دل،

کعبه صفا، تبیین و تشریح می‌کند، شاعر، رود گنگ را با حضور جمعی از اهل «مشرب تحقیق» که توفیق عبادت در آن مکان مقدس را پیدا کرده‌اند، این‌گونه توصیف می‌کند:

جمعی از اهل مشرب تحقیق	نشئه‌پیمای ساغر توفیق...
بسته شوق موافقت آهنگ	زورق ربطشان به ساحل گنگ
مدتی زان مکان نشئه حضور	آگهی بود مست جام سرور...
عالمی را در آن زیارتگاه	سعی احرام می‌شکست کلاه

(همان، ص. ۲۳۴)

در نگاهی دیگر، بیدل، جمعیت میلیونی‌ای را که به سوی رود گنگ با شتاب حرکت می‌کنند و از طرفی حضور جوکیان، سناسیان، موبدان را که روحانیان مسئول انجام مراسم مذهبی هستند و نیز موقعیت جغرافیایی این مراسم را به گونه‌ای شاعرانه تصویرسازی می‌کند که زمینه‌ساز شکل‌گیری تصاویر بکری برای مخاطب شعر فارسی می‌شود:

یک طرف جوکیان سودایی	کف دریای بی سر و پای
مژه‌ها بسته و گشوده نظر	چون شرر از کمین خاکستر...
فوج سناسیان به سمت دگر	علم‌آرای عرصه محشر...
مو به مو پرفشان ذوق حضور	نغمه‌پرداز ساز و برگ سرور
صندل جبهه‌گرد و جود و سماع	قشقه انگشت زین‌هارِ صداع...
از لب موبدان وعظ خطاب	ساز چندین نوا تپش مضراب...
از سراندیب تا حد ملتان	شور لبیک دل گسسته عنان
تا در آن کعبه صفات‌مثال	شسته خوانند نامه اعمال...
از ذکور و اناث کافه ناس	همچو امواج سر ز پا شناس
به هزار آفت نشیب و فراز	گرم می‌تاخت ناقه تک و تاز

(همان، ص. ۲۳۵).

بیدل در این ابیات، تصویری نسبتاً جامع از بخشی از آیین هندوان به دست می‌دهد، تعبیر «مژه‌ها بسته و گشوده نظر»، ترکیبات «مو به مو پرفشان ذوق حضور» تصویر پیروان یوگا را در ذهن تداعی می‌کند که در مرحله مراقبه و تمرکز قرار گرفته‌اند. به نظر

می‌رسد بیدل در این مضمون‌پردازی‌ها به تلفیقی از عرفان هندی و اسلامی نظر دارد، به‌طوری که واژگان مربوط به شریعت اسلام را برای توصیف اعمال هندوان برای آمرزش گناهان و رسیدن به رهایی به‌کار برده است. در سخنی دیگر، به اعتقادات هندوان اشاره می‌کند که آن‌ها رود گنگ را تراویده از چشمه‌سار بهشت و کوثر رحمتی می‌دانند که نامه اعمال مردم در آن شسته و پاک می‌شود، سپس با نگاهی که برخاسته از نگرش عارفی مسلمان است، با دیدی انتقادی اعتقاد آن‌ها را نقد می‌کند و آن‌ها را ناشی از خیالات می‌داند:

هر یک از شوق آگهی تلقین	داشت محمل بر اعتقاد یقین
کاین تقدس زلال نور سرشت	می‌تراود ز چشمه‌سار بهشت
کوثرست اینکه رحمت باری	کرده در خلق بی‌خبر جاری
از همین چشمه داده‌اند خبر	شستن نامه‌ها به آب گهر
زین نسق ساز اعتقاد هنود	به یک آهنگ داشت بریط و عود
کانچه در ذهن ما یقین پیماست	از کتاب عقاید عرفاست...
زان نواها خیال نشئه سراغ	داشت دود ترددی به دماغ...
یعنی این آب سینه مال زمین	کی سزد نسبتش به خلد برین
او ثریا مقام و این خاکی	نیست ممکن ز خاکی افلاکی
آب هر جاست مرکزش خاکست	به چه ساز آب گنگ از افلاکست
نکشد تا یقین سر از فطرت	شبهه دارد حقیقت جنت

(همان، صص. ۲۳۵-۲۳۶)

۴-۶. قصه کامدی و مدن

نقل حکایات و قصه‌ها در مثنوی «عرفان»، فرصتی را برای بیدل فراهم آورده است تا با بیانی دلنشین، از آداب و رسوم، سبک زندگی و عقاید مردمان هند آیینگی کند. در قصه غنایی و عاشقانه «کامدی و مدن»، بیدل از مجالس جشن و سرور دربارهای هند و زرق و برق حاکم بر آن‌ها سخن می‌گوید. شخصیت‌های اصلی قصه، کامدی (رقاصه) و مدن (مطرب) هستند.

قصه با توصیف فضای دربار راجه‌ایی آغاز می‌شود:

گل نگین و چمن کلاهی بود	که در اقلیم هند شاهمی بود
همچو گلشن به جوش گلبازی	رونق ملکش از طرب‌سازی
شام گیسوی عنبرین مویان	روزش آینه سمن بویان
کامدی نام لعبت نیرنگ	داشت رقاصه‌ای طرب‌آهنگ

(همان، ص. ۳۴۴)

و در توصیف مدن که مطرب و نوازنده است می‌گوید:

سرخوش نشئه طرب جامی	همچنان مطرب مدن نامی
بدر سازش تهی ز نقص هلال	علم موسیقی‌اش به اوج کمال
نشئه‌ای داشت وقف آوازش	جوش سیرابی رگ سازش
زنده می‌مرد و مرده بر می‌خواست	هر کجا بزم نغمه می‌آراست

(همان، ص. ۳۴۵)

کامدی و مدن هر دو به هم شیفته شدند، به طوری که در یکی از مجالس شادی و می‌گساری، مدن حمایلی را که شاه به او هدیه داد، از گردن در آورد و در پیش پای کامدی انداخت و همین سبب خشم شاه شد:

کرده بودش طراز گردن عور	آن حمایل که پادشاه غیور
پیش پایش به صد نیاز انداخت	بیخودی کرد و پا ز سرشناخت
به که خلخال پای خودسازی	کانچه من دارم از سرافرازی

(همان، ص. ۳۵۵)

و مدن را از دربار اخراج و توبیخ کرد:

شبم لطف‌ها شرر گردید	زین ادا رنگ شای برگردید
آتش افتاد در بساط طرب...	تافت چین جبین برق غضب
تا سرش پیش سازد از قدمش...	شحنه راند به تیغ برق دمش
عورش از انجمن برون کردند	ساغر حرمتش نگون کردند

(همان، ص. ۳۵۶)

مدن گرفتار سختی‌ها و ناکامی‌هایی شد، سرانجام راجه‌ای دیگر دلش به حال عاشق سوخت و دو راجه با هم جنگیدند. حامی مدن پیروز شد. راجه پیروز برای آزمودن

عشق و وفاداری کامدی حیل‌های به‌کار برد. به کامدی خبر دادند که مدن مرده است. کامدی پس از شنیدن خبر فوت مدن از خود بیخود شد و دیگر برنخواست:

تا لب ناطق این نوا پرداخت	کام دل رنگ عالمی در باخت...
بیخودی چون این نوا پرداخت	بی‌قرار جنون به حجره شتافت...
پیش از آن گل رسید و مژگان بست	دیده با وضع مرگ پیمان بست

(همان، ص. ۳۷۹)

چون مدن از این واقعه آگاهی یافت، جان باخت. طیب راجه به معالجه این دو دل‌داده پرداخت و در اثر طبابت وی هر دو زنده شدند. بیدل با بیان واقع‌گرایانه این رویداد، پایان قصه را از منظر حکما این‌گونه تبیین می‌کند:

در حقیقت نمرده‌اند این‌ها	پهلوی سگته خورده‌اند این‌ها
مرده بودند لیک شرم وفا	عرق آورد بر جبین بقا
آن عرق شد گلاب دلجوشش	چشم وا کرد خواب بیهوشش
تا گل از باغ آگهی چیدند	خویش را در کنار هم دیدند
نادر افتد به عالم مخلوق	زین صفت حشر عاشق و معشوق
گل دمیدند یا بهار شدند	کس چه داند چه آشکار شدند

(همان، صص. ۳۸۱-۳۸۲)

بیدل بر این باور است همان‌گونه که گل پژمرده در بهار دوباره می‌شکفتد، تجدید حیات عاشق و معشوق نیز در فضایی رازوارانه رخ می‌دهد. بیدل در این قصه به داستان «خسرو و شیرین» اشاره‌ای می‌کند و در این رابطه جرم و گناه اصلی را از حسن و زیبایی معشوق می‌داند:

جرم حسن است عشق آزادست   نقش شیرین بلای فرهادست

(همان، ص. ۳۵۶)

کامدی قهرمان قصه عاشقانه بیدل، دختری رقاصه اما پاکدامن و وفادار به عشق است. او نماینده زنی هندی است که دارای شخصیتی متعهد به اصول اخلاقی و پرهیزکار از عشق‌های هوس‌آلود و زودگذر است؛ به‌طوری که نسبت به عشقش پایدار است و تا حد جان‌باختن پیش می‌رود. بیدل در مثنوی «عرفان» با به تصویر کشیدن

ماجرای عاشقانه و عامه‌کامدی و مدن، غیرمستقیم و با نگاهی عرفانی، عشق مجازی را موجب تزکیه نفس، دوری از خودخواهی و فداکاری و ایثار در راه رسیدن به معشوق می‌داند و فرصتی می‌یابد تا در خلال وقایع با آوردن اصطلاحات عرفانی مفاهیم والای عارفانه را برجسته سازد و به کمال رساند. بیدل در توصیف حالات عاشقانه مدن نیز، ابتدا شرایط روحی و جسمی عاشق را در این عشق مجازی بیان و سپس ویژگی عشق حقیقی را گزارش می‌کند:

حاصل قصه آنکه آن بیدل	داشت در سایه شجر منزل
شوق بی‌تاب ترجمانش بود	نام معشوق بر زبانش بود...
وحش و طیر سواد آن صحرا	بست منقار و لب زصوت و صدا
بسکه با سازش آشنا گشتند	یک قدم کامدی نوا گشتند...
بی‌خور و خواب عمر برد به سر	تازتاب و تبش نماند اثر...
گر چرا ز عمر ساز و برگ نداشت	زنده عشق بود مرگ نداشت
جان عاشق ز عالم جان نیست	جنس عشق از دکان امکان نیست
عاشقان مرده‌اند زنده دوست	مرده و زنده کارشان با اوست

(همان، صص. ۳۶۸-۳۶۹)

در جایی دیگر درباره رسیدن مدن به شهری که زیستگاه کامدی است، با آوردن تعبیر خرابات، نشئه واحد، عالم معهود و مثال، شعر عاشقانه را به عارفانه نزدیک می‌کند:

مدتی محمل تلاش کشید	تا به آن شهر دلفریب رسید
در خرابات شوق ملت و کیش	نشئه واحدیست طالب خویش
نیست در عالم شهود مثال	قدردان کمال غیر کمال

(همان، ص. ۳۴۵)

بیدل، صبر و توکل را از مقامات اصلی سیر و سلوک عارفانه می‌داند و در قصه «کامدی و مدن»، رسیدن به کام دل و مقام جمع و وصال حقیقی را نتیجه این دو مقام برمی‌شمرد:

هر که در صبر دست بر دل بست / آینه با طرب مقابل بست...

موج کارایش توکل کرد گوهر از وصل صبر او گل کرد...
کام دل در کنار دارد صبر که ز تشویش عار دارد صبر...
دل جمع است با وصول قریب صابر اینجا ر بوده است نصیب...

(همان، صص. ۳۶۰-۳۶۱).

قصه «کامدی و مدن» پس از آنکه بیدل آن را سرود، بیشتر به باور عامه نزدیک شد و بعدها بسیار مورد توجه قرار گرفت و توسط محققان روسی و تاجیکی، به وسیله افرادی مانند صدرالدین عینی، عبدالعزیز مهجور و دادالله شهیدی و عبدالسلام پیرمحمدزاده، بررسی، باز نشر و نیز به نمایشنامه منظوم تبدیل شد و از روی این داستان اپرایی در قالب ارکستر سمفونی اجرا شد و در قالب نمایش به روی صحنه رفت.

۵-۶. تناسخ

تناسخ به تعبیر بوداییان سمسارا، گرچه از آموزه‌های مهم آیین بوداست، ولی رفته رفته به باوری ریشه‌دار در میان عامه مردم درآمده و جزو باورهای عامه هندوان شده است. به باور برخی مانند جورج گری ریشه اندیشه تناسخ را باید در میان قبایل ابتدایی استرالیای مرکزی و آفریقا جست‌وجو کرد (الیاسی، ۱۳۸۸، ص. ۵). ناس ضمن برشمردن مبانی فلسفی بودا، کارما و انتقال روح را از اصول آیین هندوئیسم می‌داند: «انتقال روح، از مبادی و تعالیم بوداست که بسیار پیچیده و مبهم است، به گونه‌ای که مفسران و شارحان بودیسم درباره آن قرن‌ها به مباحثه و مجادله مشغول بوده و هستند» (ناس، ۱۹۹۶، ترجمه حکمت، ۱۳۷۵، ص. ۱۹۰). درباره چگونگی تناسخ در دیدگاه هندی‌ها در اوپانیشادها دو دیدگاه مطرح شده است:

در دیدگاه نخست کسانی که در طول عمر، کارهای خیر و عام‌المنفعه انجام داده‌اند، پس از مرگ راه نیاکان را درپیش می‌گیرند، در این راه، روح پس از عبور از دود (هنگام آتش زدن جسد)، شب و نیمه تاریک ماه سرانجام به ماه می‌رسد و تا زمانی که آثار اعمال او برجای است، در آنجا می‌ماند تا از طریق ائیر، باد، باران و بذر به زمین بازگشته، دوباره از طریق غذا جذب بدن آدمی و وارد بطن مادر شود و بدین ترتیب بار دیگر زاده می‌شود، اما کسانی که راه زهد و ایمان در پیش گرفته‌اند، پس از مرگ، به راه خدایان قدم می‌گذارند و ارواح آن‌ها با گذر از شعله

(هنگام سوختن جسد) روز، نیمه روشن ماه، خورشید و آذرخش، سرانجام به برهمن می‌رسد و دیگر به جهان باز نمی‌گردند. جهت دوم تحول نظریه تناسخ بیان می‌کند که روح آدمی چون کرم ابریشم از برگی به برگی دیگر می‌رود و با دور انداختن بدن قبلی خود و رهایی از جهل، زندگی جدید را با بدنی دیگر آغاز می‌کند. آدمی بر طبق اعمال خود دوباره متولد خواهد شد، اگر کار نیک انجام دهد، به صورت نیک و اگر به اعمال بد، دست یازد به صورتی بد متولد خواهد شد (اباذری، ۱۳۷۲، ص. ۲۵۵).

فیلسوفان اسلامی همچون فارابی، ابن‌سینا، سهروردی و ملاصدرا ضمن تبیین مفهوم و ابعاد مسئله تناسخ، ضمن ارائه دلایلی، نظریه بودا را مردود دانسته‌اند. لیکن ملاصدرا تناسخ را به دو قسم تناسخ ملکی و ملکوتی تقسیم می‌کند (صدرالدین شیرازی، ۲۰۰۲م، ج. ۱/۹ ص. ۷؛ معصومی، ۱۳۹۲، ص. ۴۴۱) و با شرایطی برخی از آن را می‌پذیرد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۳۱۹). بیدل نظریه تناسخ را از باورهای مردم هند می‌داند و با اشاره به ادیان خداباور و توحیدی، از جمله نصاری، یهود و اسلام می‌گوید:

اگر این عبرت تناسخ نام	در جهان ظهور بودی عام
قوم دیگر هم از وقوع خیال	می‌شد آینه‌دار این تمثال
زین نهال آنچه برفرشته‌اند	در زمین‌های هند کاشته‌اند
نه نصاری است زین مقام آگاه	نه خیال یهود دارد راه
در مزاج یهود اگر ساریست	حکم تورات یک قلم جاریست
تا عقاید حجاب علم درید	برهمن کعبه را به خواب ندید
مسخ در امت محمد نیست	بزم مقبول جای مرتد نیست
کان وفا جوهر کرم‌بنیاد	همه را وعده قیامت داد

(بیدل دهلوی، ۱۳۸۸، ص. ۳۳۳)

به نظر برخی، تولد دوباره یا بازگشت مجدد انسان‌ها به این جهان بر حسب نوع اعمال گذشته‌شان ممکن است یکی از چهار صورت باشد: حلول روح شخص متوفی در جامدات (رسخ)، حلول روح شخص متوفی در نباتات (فسخ)، حلول روح شخص متوفی در حیوانات (مسخ)، حلول روح شخص متوفی در انسان‌ها (نسخ یا تناسخ)

(تیواری، ۲۰۰۲، لوئیز سنکایی، ۱۳۸۱، ص. ۷۴). بیدل دهلوی نیز این چهار اصطلاح مربوط به بحث تناسخ را در اشعارش تبیین می‌کند:

در خور دستگاه استعداد هر یک از همت جنون ارشاد
رسخ فسخ است و مسخ تفصیلش بعد خلق از جهان تکمیلش

(بیدل دهلوی، ۱۳۸۸، ص. ۳۱۸)

به تعبیری دیگر نظریه تناسخ در باور بوداییان این گونه است که «روح ماده مستقل ندارد که از پیکر موجودی به کالبد موجود دیگری درآید، آنچه از این حیات به حیات دیگر سیر می‌کند در مقام تمثیل شبیه نقش نگینی است که روی مومی نقش بندد» (ناس، ۱۹۹۶، ترجمه حکمت، ۱۳۷۵، ص. ۳۲).

بیدل به سبب اینکه زادگاهش با بودا از نظر جغرافیایی قرابت دارد، در آثارش به برخی از اندیشه‌های بودا از جمله تناسخ اشاره می‌کند. در «مثنوی عرفان» قصه هندویی از جنوب هند را می‌آورد که در اثر اینکه حقی از کسی بر گردنش است، به کلاغ مسخ شده است.

بیدل تحت تأثیر اندیشه تناسخ در مورد مراحل تطور آفرینش از جماد تا انسان، عبور از مدارج مختلف وجود و سیر به سوی کمال را توصیف می‌کند:

این جماد و نبات تا حیوان	همه محروم نشئه عرفان
چون جمادی ز سنگ در گذرد	بر جهان نمو برات برد
نفی چون سر زند ز ساز نبات	حسن حیوانیش کند اثبات
از طبیعت گذشتن است این‌جا	محو تحقیق گشتن است این‌جا
تا به انسان نمی‌رسد پی‌شان	آتش افتاده در رگ و پی‌شان
به حصول مرادشان که رسد	جز تناسخ به دادشان که رسد

(بیدل دهلوی، ۱۳۸۸، صص. ۳۲۱-۳۲۲)

۶-۶. شاسترا

مجموعه تقریرات ریشی‌ها از جمله منابع مهم باورهای هندوان است. ریشی به کسی می‌گویند که از راه زهد و ریاضت بر هواهای نفسانی چیره شده و در اثر مراقبه به اشراق رسیده است. وداهای چهارگانه که منبع اصلی دین و فلسفه هند است، به

اصطلاح «شروتی» به معنی «شنیده شده» می‌خوانند و گروه دوم متون مقدس «شاسترا» به معنی «دیده شده» است که به متون مقدسی می‌گویند که متشکل از مجموعه رساله‌های دینی، فلسفی و فقهی است. بیدل در نقل قصه انسانی که در اثر ظلم و بی‌عدالتی در حق دیگران به کلاغ مسخ شده، باور هندوان را بیان می‌کند و به شاسترا، کتاب مذهبی هندوان، می‌پردازد.

برد	روزی	تظلم	جانکاه	بر	فقیران	شاستراگاه
تا	نمودند	حکم	شاسترش	از	رقوم	تبدل
که	در آن	نسخه	ثبت کرده	خیال	صور	کارنامه
					اعمال	

(بیدل دهلوی، ۱۳۸۸، ص. ۳۲۳)

۷. نتیجه

بیدل در محیط جغرافیایی و فرهنگی زندگی خویش در سرزمین هند با مفاهیمی از فرهنگ عامه، آیین‌ها، رسوم و مناسک مذهبی هندوان از نزدیک آشنا شده است. بخشی از این اندیشه‌ها و مضامین در آثار او به‌ویژه مثنوی «عرفان»، انعکاس پیدا کرده است. بی‌تردید آثار بیدل به‌منزله شاعری فارسی‌زبان در شبه قاره هند بستری است که نمایشگر تمدن، فرهنگ و آداب و رسوم هندوان است. آیین سوزاندن مردگان، رسم سستی، التزام و داد، مراسم مذهبی رود گنگ و قصه «کامدی و مدن» به بخشی از آداب، رسوم، باورها و مناسک فرهنگی و مذهبی هندوان اشاره دارد. بیدل در قالب حکایت‌ها، تصاویری جذاب و پویا از این مراسم ترسیم می‌کند که برای مخاطبان شعر فارسی چندان شناخته نیست. گرچه نگاه نخستین بیدل، عرفانی است، اما این باورها با تغییراتی در فرهنگ عامه مردم جای‌گیر می‌شود. بدین گونه بیدل در میان شاعران پارسی‌سرا با این کاربردها و بازتاب این باورها و افزودن شخصیت‌ها و موضوعات جدید در اشعار و آثار خود تشخیصی در سبک پیدا می‌کند و همانگونه که بیان شد مورد توجه دیگران نیز قرار می‌گیرد. در قصه «کامدی و مدن» شباهت‌هایی با داستان‌های عاشقانه «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» هم دیده می‌شود که بیدل دهلوی توانسته به‌گونه‌ای هنرمندانه فضای قصه‌های ایرانی و هندی را تلفیق کند و این

مشترکات آیینی را در هر دو جامعه می‌توان بیانگر ارتباط دو سویه ایران و هند در گذشته‌های دور دانست. نکته‌ای که نباید از نظر دور داشت این است که بیدل در این مثنوی، که به نوعی دایره‌المعارف اصطلاحات عرفانی است، فرصتی می‌یابد تا در خلال وقایع و قصه‌ها با آوردن اصطلاحات عرفانی مفاهیم والای عارفانه را نیز تشخیص بخشد و به کمال رساند.

پی‌نوشت‌ها

1. descriptive research
2. content analysis
3. rahit Maryada
4. sanskar ananda
5. D.D. Kosam bi
6. Mandala
7. post Vedic
8. panchratani
9. Gengajal

منابع

- اباذری، ی. (۱۳۷۲). *ادیان جهان باستان*. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- الیاسی، پ. (۱۳۸۸). زندگی پس از مرگ در متون مقدس هندو. *پژوهش‌نامه ادیان*، ۶، ۱-۲۶.
- بختیاری، م. ر. (۱۳۸۲). *فولکلور و ادبیات عامیانه*. تهران: ادیبان.
- بیدل دهلوی، ع. (۱۳۸۸). *شعله آواز، مثنوی‌های بیدل دهلوی*. مقدمه و تصحیح ا. بهداروند. تهران: نگاه.
- بیهقی، ح.ع. (۱۳۶۵). *پژوهش و بررسی فرهنگ عامه ایران*. تهران: آستان قدس.
- توسلی، م. م. (۱۳۹۵). بررسی تطبیقی آیین‌های گذر در ایران و هند؛ مطالعه موردی تولد و مرگ. *مطالعات شبه قاره*، ۲۸، ۷-۲۶.
- تیواری، ک. (۲۰۰۲). *دین‌شناسی تطبیقی*. ترجمه م. لوئیز شنکایی (۱۳۸۱). تهران: سمت.
- حسین‌آبادی، ز. (۱۳۹۴). بررسی اسطوره‌های مرگ در بینش هندی. *مطالعات شبه قاره*، ۲۳، ۴-۲۵.
- خسروی، ش. و نجفی، ع. (۱۳۹۷). تحلیل جایگاه فرهنگ ایرانی در غزلیات بیدل. *فرهنگ و ادبیات عامه*، ۲۴، ۱۱۷-۱۴۴.

- ذوالفقاری، ح. (۱۳۹۴). *باورهای عامیانه مردم ایران*. تهران: چشمه.
- شاتوک، س. (۲۰۰۹). *آیین هندو*. ترجمه م. ر. بدیعی (۱۳۸۸). تهران: امیرکبیر.
- صدرالدین شیرازی، م. (۲۰۰۲). *حکمت متعالیه*. بیروت: احیاء التراث العربی.
- علیمردی، م. م. و محمودی، ا. (۱۳۹۶). *ادیان هند*. تهران: سمت.
- کاردگر، ی. (۱۳۹۶). *مکتوب انتظار*. تهران: صدای معاصر.
- کریمی‌نیا، م.، جمالی، ش.، و مرادی، س. (۱۳۹۷). *بارتاب عقاید و باورهای عامه در غزل‌های بیدل دهلوی*. *مطالعات ادبیات، عرفان و فلسفه*، ۳، ۸۲-۹۴.
- لطیفی، ع. (۱۳۹۳). *آداب و شعائر مربوط به مرگ و دین هندویی*. *مطالعات شبه قاره*، ۱۹، ۸۵-۱۰۶.
- مسعود سعد سلمان (۱۳۷۰). *گزیده اشعار مسعود سعد*. به کوشش ح. لسان. تهران: علمی و فرهنگی.
- معصومی، م. ه. (۱۳۹۴). *معنای زندگی از دیدگاه اسلام و بودیسم*. قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص).
- ناس، ج. ب. (۱۹۹۶). *تاریخ جامع ادیان*. ترجمه ع. ا. حکمت (۱۳۷۵). تهران: علمی و فرهنگی.

References

- Abazari, Y. (1993). *Religions of the ancient world* (in Farsi). The Institute of Cultural Studies and Researches.
- Ali Moradi, M. M., & Mahmudi, A. (2017). *Indian religions* (in Farsi). SAMT.
- Bakhtiari, M. R. (2003). *Folklore and popular literature* (in Farsi). Adiban.
- Beyhaqi, H. A. (1986). *An analytical research about the folk culture in Iran* (in Farsi). Astan-e Qods.
- Bidel Dehlavi, A. (2009). *The flam of song: The poems of Bidel Dehlavi* (in Farsi). Negah.
- Elyasi, P. (2009). The afterlife in the Holy Indian books. *The Research Journal of Religions*, 6, 1-26.
- Hossein Abadi, Z. (2015). An analysis of the death of myths in the Indian perception. *Journal of the Indian Subcontinent*, 23, 4-25.
- Kardgar, Y. (2017). *Waiting school* (in Farsi). SAMT.
- Khosravi, Sh., & Najafi Isa Nourani, E. (2018). An analysis of the place of Iranian culture in the poems of Bidel. *Journal of Folk Culture and Literature*, 24, 117-144.
- Latifi, A. (2014). The rituals about death and Indian religion. *The Journal of the Indian Subcontinent*, 19, 85-106.

- Ma'sumi, M. H. (2015). *The meaning of life from the perspective of Islam and Buddhism* (in Farsi). The International Translation and Publication Center of al-Mustafa.
- Mas'ud Sa'd, S. (1991). *A selection of the poems of Mas'ud Sa'd* (edited by Hossein Lesan). Elmi & Farhangi.
- Noss, J. B. (1996). *Man's religions* (translated into Farsi by Ali Asghar Hekmat). Elmi & Farhangi.
- Rimi Nia, M., Jalali, Sh., & Moradi, S. (2018). A reflection of folk beliefs in the poems of Bidel Dehlavi. *Journal of Studies in Literature, Mysticism, and Philosophy*, 3, 82-94.
- Sadr al-Din Shirazi, M. (2002). *Transcendental wisdom* (Vol. 9) (in Farsi). Ehya' al-Turath al-Arabi.
- Sibel, Sh. (2009). *The Indian Tradition* (translated into Farsi by Mohammadreza Badi'i. Amir Kabir.
- Tavassoli, M. M. (2016). The comparative analysis of the traditions in Iran and India: the case study of birth and death. *The Annual Journal of the Indian Subcontinent Studies*, 7(28), 7-26.
- Tiwari, K. (2002). *Comparative religion* (translated into Farsi by Louise Shankaii). SAMT.
- Zolfaqari, H. (2015). *The folk beliefs of Iranian people* (in Farsi). Cheshmeh.